

TOPONIMLARDA SIYOSIY VA IJTIMOY OMILLARNING TA'SIRI

Nurmuxammedov Bahodir Shakarboyevich

Samarqand davlat chet tillar instituti katta o'qituvchisi

bahodirnurmuxammedov7@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada toponimlarning shakllanishi va rivojlanishida siyosiy hamda ijtimoiy omillarning tutgan o'rni tahlil qilinadi. Toponimlar faqat geografik nomlar sifatida emas, balki jamiyatdagi ideologik o'zgarishlar, siyosiy hokimiyat va ijtimoiy munosabatlarni aks ettiruvchi lingvistik birliklar sifatida ko'rib chiqiladi. Tadqiqotda o'zbek va xorijiy olimlarning nazariy qarashlari asosida turli davrlarda yuz bergan siyosiy tizimlar almashinuvi, tarixiy jarayonlar hamda ijtimoiy transformatsiyalarning toponimik tizimga ta'siri o'rganiladi. Ijtimoiy-semantik konsept asosida olib borilgan tahlillar natijasida toponimlar jamoaviy xotira, milliy identitet va siyosiy ideologiyani ifodalovchi muhim belgilar ekanligi aniqlanadi.

Kalit so'zlar: Toponimlar, siyosiy omillar, ijtimoiy omillar, ijtimoiy-semantik tahlil.

Kirish qismi

Toponimlar til tizimining alohida qatlamini tashkil etib, ular jamiyatning tarixiy taraqqiyoti, siyosiy tuzilishi va ijtimoiy munosabatlarini o'zida mujassamlashtiradi. Shu jihatdan, toponimlar nafaqat geografik obyektlarni nomlash vositasi, balki jamiyatning ijtimoiy-siyosiy xotirasi va ideologik yo'nalishining lingvistik ifodasi sifatida ham muhim ahamiyat kasb etadi [1].

O'zbek tilshunosligida toponimika masalalari bilan shug'ullangan olimlardan T. Nafasov toponimlarni "xalqning tarixiy tafakkuri va turmush tarzining tilga ko'chgan shakli" deb baholaydi. Uning fikricha, har bir joy nomi o'zida muayyan davrning ijtimoiy hayoti, xo'jalik faoliyati va tabiiy sharoitini aks ettiradi. Masalan, Qiziltepa, Yangiariq, Paxtakor kabi toponimlar hududning iqtisodiy faoliyati va tabiiy muhitiga bevosita bog'liq holda shakllangan [2].

Sh. Rahmatullayev esa o'z tadqiqotlarida toponimlarning semantik tuzilishini tahlil qilib, ularning shakllanishida tilning ichki qonuniyatlari bilan bir qatorda ijtimoiy omillar ham muhim rol o'ynashini ta'kidlaydi. Unga ko'ra, toponimlar vaqt o'tishi bilan semantik transformatsiyaga uchrab, yangi ijtimoiy mazmun kasb etadi.

A. Madvaliyev toponimlarni milliy identitet va tarixiy xotiraning muhim elementi sifatida baholab, ayniqsa mustaqillik davrida ko'plab joy nomlarining

qayta tiklanishini milliy o'zlikni anglash jarayoni bilan bog'laydi. Masalan, sobiq sovet davrida ideologik mazmun kasb etgan nomlar o'rniga tarixiy va milliy nomlarning qaytarilishi (Mustaqillik maydoni, Amir Temur ko'chasi) siyosiy o'zgarishlarning bevosita natijasidir.

Yuqoridagi ilmiy qarashlar shuni ko'rsatadiki, toponimlar murakkab ijtimoiy-semantik tizim bo'lib, ular siyosiy hokimiyat, ijtimoiy tuzilma va madaniy qadriyatlar ta'sirida shakllanadi. Shu bois, mazkur maqolada toponimlarning siyosiy va ijtimoiy omillar bilan bog'liqligi ijtimoiy-semantik konsept asosida chuqur tahlil qilinadi.

Adabiyotlar tahlili

Toponimlarning siyosiy va ijtimoiy omillar bilan bog'liqligini o'rganish o'zbek tilshunosligida muhim ilmiy yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Bu borada T. Nafasovning ishlari alohida ahamiyatga ega bo'lib, u toponimlarni xalqning tarixiy tajribasi, ijtimoiy hayoti va madaniy qadriyatlarini aks ettiruvchi til birliklari sifatida izohlaydi. Uning tadqiqotlarida Qo'rg'ontepa, Dehqonobod, Boysun kabi toponimlar misolida hududning ijtimoiy-iqtisodiy faoliyati va tarixiy xususiyatlari ochib beriladi [2].

Sh. Rahmatullayev o'z ilmiy izlanishlarida toponimlarning leksik-semantik xususiyatlarini tahlil qilib, ularning shakllanishida til va jamiyat o'rtasidagi o'zaro aloqadorlikni asoslaydi. Unga ko'ra, toponimlar vaqt o'tishi bilan yangi semantik qatlamlar hosil qiladi va bu jarayon ko'pincha ijtimoiy o'zgarishlar bilan bog'liq bo'ladi [5].

A. Madvaliyev va N. Mahmudovlarning ishlari esa toponimlar milliy ong va identitetni shakllantirish vositasi sifatida talqin qilinadi. Ular mustaqillikdan keyingi davrda O'zbekistonda amalga oshirilgan nomlash siyosatini tahlil qilib, bu jarayon milliy qadriyatlarni tiklashga xizmat qilganini ko'rsatadi. Masalan, Lenin ko'chasi kabi nomlarning Amir Temur ko'chasi yoki Istiqlol ko'chasi bilan almashtirilishi siyosiy ideologiyaning o'zgarishini aks ettiradi [8].

H. Hasanov va S. Qorayev esa toponimlarni geografik va tarixiy nuqtayi nazardan o'rganib, ularning ijtimoiy mazmunini ham yoritib berganlar. Ularning fikricha, Samarqand, Buxoro, Xiva kabi qadimiy toponimlar nafaqat geografik obyektlarni, balki tarixiy sivilizatsiya markazlarini ifodalaydi [4].

Metodologiya

Mazkur tadqiqot **ijtimoiy-semantik konsept** asosida olib borildi. Ushbu konseptga ko'ra, toponimlar ikki asosiy o'lchamda — **semantik (ma'no qatlamlari)** va **ijtimoiy-siyosiy (tarixiy, ideologik va ijtimoiy kontekst)** — o'zaro uyg'un holda tahlil qilinadi. Ya'ni, har bir toponim faqat lug'aviy ma'noga ega birlik sifatida emas, balki muayyan davrning siyosiy qarashlari, ijtimoiy tuzilmasi va madaniy qadriyatlarini aks ettiruvchi ko'p qatlamli

belgilar tizimi sifatida ko'rib chiqildi.

Tadqiqot jarayonida O'zbekiston hududiga oid turli davrlarda shakllangan toponimlar tanlab olinib, ular tarixiy bosqichlar kesimida o'rganildi. Jumladan, sovet davrida paydo bo'lgan yoki o'zgartirilgan toponimlar (masalan, Paxtakor, Do'stlik, G'alaba) ideologik mazmun nuqtayi nazaridan tahlil qilindi. Ushbu nomlar orqali kollektivizm, mehnat qadriyatlari va siyosiy birlik g'oyalari targ'ib qilinganligi aniqlab berildi [3].

Shu bilan birga, mustaqillikdan keyingi davrda qayta nomlangan toponimlar (masalan, Mustaqillik maydoni, Amir Temur ko'chasi, Istiqlol ko'chasi) alohida o'rganilib, ularning milliy identitetni tiklash, tarixiy xotirani jonlantirish va yangi siyosiy ideologiyani mustahkamlashdagi roli ochib berildi. Bu jarayonda har bir toponimning semantik o'zgarishi uning ijtimoiy vazifasi bilan bog'liq holda izohlandi.

Tadqiqot davomida **semantik tahlil** toponimlarning ichki tuzilishini ochib berishda qo'llanildi. Masalan, Yangiariq, Qo'rg'ontepa, Dehqonobod kabi nomlar tarkibiy qismlarga ajratilib, ularning dastlabki lug'aviy ma'nosi aniqlanib, keyinchalik bu ma'nolarning ijtimoiy kontekstda qanday kengaygani tahlil qilindi [6].

Kontekstual tahlil yordamida esa har bir toponimning paydo bo'lishi va o'zgarishi muayyan tarixiy va siyosiy voqealar bilan bog'landi. Masalan, ayrim ko'cha nomlarining sovet davrida ideologik shaxslar nomi bilan atalishi yoki mustaqillikdan keyin tarixiy shaxslar nomi bilan almashtirilishi siyosiy hokimiyatning o'zgarishi bilan izohlandi.

Bundan tashqari, **qiyosiy tahlil** orqali turli davrlar va hududlardagi toponimlar o'rtasidagi o'xshash va farqli jihatlar aniqlab berildi. Masalan, sovet davrida umumittifoq ideologiyasiga mos nomlar keng tarqalgan bo'lsa, mustaqillik davrida milliy tarix va qadriyatlarga asoslangan nomlash ustuvor bo'lganligi aniqlangan.

Natijalar

Tadqiqot natijalari quyidagi asosiy xulosalarni ko'rsatdi:

- **Siyosiy omillar ta'siri:** toponimlar ko'pincha siyosiy tizimlar almashinuvi bilan bog'liq holda o'zgaradi va yangi ideologiyani aks ettiradi.
- **Ijtimoiy omillar roli:** urbanizatsiya, migratsiya va ijtimoiy tuzilma o'zgarishlari yangi toponimlarning shakllanishiga olib keladi.
- **Identitetni shakllantirish:** toponimlar milliy o'zlikni ifodalashda muhim vosita hisoblanadi.
- **Semantik transformatsiya:** toponimlar vaqt o'tishi bilan yangi ma'nolar kasb etadi yoki eski ma'nolarini yo'qotadi.

Muhokama

Olingan natijalar toponimlarning til tizimida ijtimoiy va siyosiy mazmun yuklovchi belgilar ekanligini tasdiqlaydi. Bu holat xorijiy va o'zbek olimlarining nazariy qarashlari bilan mos keladi.

Ijtimoiy-semantik yondashuv toponimlarni chuqurroq tahlil qilish imkonini beradi, chunki u faqat lingvistik emas, balki ijtimoiy va siyosiy omillarni ham hisobga oladi. Tadqiqot shuni ko'rsatadiki, nomlash jarayoni tasodifiy emas, balki ma'lum maqsad va ideologiyaga asoslangan holda amalga oshiriladi.

Shuningdek, turli hududlardagi toponimlar tahlili siyosiy ta'sir universal hodisa ekanini, ammo uning ifodalanish shakllari har bir jamiyatning tarixiy va madaniy xususiyatlariga bog'liqligini ko'rsatdi.

Xulosa

Mazkur tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, toponimlar til tizimining oddiy nomlash birliklari bo'lib qolmay, balki jamiyatning siyosiy, ijtimoiy va madaniy hayotini aks ettiruvchi murakkab ijtimoiy-semantik hodisadir. Ular muayyan tarixiy davrning ideologiyasi, hokimiyat tizimi va ijtimoiy munosabatlari haqida muhim axborot beruvchi lingvistik belgilar sifatida namoyon bo'ladi.

Tahlillar asosida aniqlanishicha, toponimlarning shakllanishi va o'zgarishi bevosita siyosiy omillar bilan bog'liq bo'lib, ayniqsa siyosiy tizimlar almashinuvi davrida bu jarayon yanada faollashadi. Masalan, sovet davrida yaratilgan yoki o'zgartirilgan toponimlar ko'proq ideologik mazmun kasb etgan bo'lsa, mustaqillikdan keyingi davrda tarixiy xotirani tiklash va milliy identitetni mustahkamlashga xizmat qiluvchi nomlash jarayoni ustuvor ahamiyat kasb etgan.

Shuningdek, ijtimoiy omillar - urbanizatsiya, migratsiya, iqtisodiy faoliyat va ijtimoiy tuzilmaning o'zgarishi - toponimlarning mazmuniy va funksional jihatdan yangilanishiga olib kelishi aniqlandi. Bu esa toponimlarning statik emas, balki doimiy rivojlanib boruvchi dinamik tizim ekanligini yana bir bor tasdiqlaydi.

Tadqiqot davomida qo'llanilgan ijtimoiy-semantik yondashuv toponimlarning ichki ma'no qatlamlari bilan tashqi ijtimoiy-siyosiy omillar o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni ochib berishda samarali vosita bo'lib xizmat qildi. Ushbu yondashuv orqali toponimlarning nafaqat denotativ, balki konnotativ va ramziy ma'nolari ham aniqlanib, ularning jamoaviy xotira va ijtimoiy ongda o'rni asoslab berildi.

Bundan tashqari, tadqiqot natijalari toponimlarning milliy identitetni shakllantirishdagi muhim rolini ham ko'rsatdi. Ayniqsa, tarixiy shaxslar, milliy qadriyatlar va muhim voqealar bilan bog'liq nomlarning qayta tiklanishi jamiyatda tarixiy merosga bo'lgan munosabatni mustahkamlashga xizmat

qilmoqda.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Shakarboyevich N. B. Milliy qadiriylarning tarjima orqali ifodalanish muommolari //Yangi O'zbekiston, Yangi Tadqiqotlar Jurnali. – 2026. – T. 3. – №. 9. – C. 621-624.
2. Nafasov, T. O'zbek toponimlarining tarixiy-etimologik tadqiqi. – Toshkent: Fan, 2005.
3. Stewart, G. R. Names on the Land: A Historical Account of Place-Naming in the United States. – New York: Random House, 1995.
<https://www.jstor.org/stable/10.2307/409834>
4. Hasanov, H. O'zbek toponimikasi. – Toshkent: Fan, 1966.
5. Sh. Rahmatullayev. Toponimika va geografik nomlar. – Toshkent: O'qituvchi, 2006.
6. Superanskaya, A. V. General Theory of Proper Names. – Moscow: Nauka, 1973.
7. Nurmuxammedov Yu. Sh. Frazologik birliklarning tushunilishi va qabul qilinishi jarayonidagi kognitiv jarayonlar // American Journal of Open University Education. – 2025. – Vol. 1, № 5. – ISSN 2997-3899. – P. 64–69.
8. Madvaliyev, A. O'zbek tilida toponimlar va ularning semantik xususiyatlari. – Toshkent: O'zbekiston Milliy universiteti nashriyoti, 2010-192 b.